

AZ

ÚJ SZÓKRÓL.

FOGARASI JÁNOS

R. TAGTÓL.

BUDAPEST. 1875.

A M. T. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALÁBAN.

(Az Akadémia bérházában.)

AZ ÚJ SZÓKRÓL.

Az élő nyelvnek, mint bármely más élő lénynak, egy helyben megállapodnia nem lehet. Előhaladás vagy hanyatlás a sorsa mindnyájának, míg el nem hal. S elhaltával is csak egyéni életét veszti, de táplálékot nyújthat a szerént amint éltében hatalmas életerővel bírt, vagy nem bírt, újabb élő lénynak vagy lényeknek, mint a szanszkrit nyelv az árja vagy hindu-európai nyelveknek,*) a latin a román nyelveknek.

*) Bopp Ferencz ezt írja: »Sanskrita bedeutet geschmückt, vollendet, vollkommen, in Bezug auf Sprache soviel als klassisch, und ist also geeignet den ganzen Stamm zu bezeichnen.« Vergleichende Grammatik. Az első kiadás bevezetésében. A második kiadás végén pedig ez áll: »Ich nenne den Sprachstamm, dessen wichtigste Glieder in diesem Buche zu einem ganzen vereinfigt werden, den indo-europäischen . . . Die häufig gebrauchte Benennung »indogermanisch« kann ich nicht billigen, weil ich keinen Grund kenne, warum in dem Namen des umfassendsten Sprachstammes gerade die Germanen als Vertreter der übrigen urverwandten Völker unseres Erdtheils, sowohl der Vorzeit als der Gegenwart hervorzuziehen seien . . . . Darum meidet wohl auch Wilhelm von Humboldt die Benennung *indogermanisch* . . . . Er nennt unseren Stamm den sanskritischen, und diese Benennung ist darum sehr passend, weil sie keine Nationalität, sondern eine Eigenschaft hervorhebt, woran alle Glieder des vollkommensten Sprachstammes mehr oder weniger Theil nehmen.« Végül így szól: »Jetzt ziehe ich aber noch des allgemeinen Verständnisses wegen, die Benennung *indo-europäisch* vor, die auch bereits, sowie die entsprechende im Französischen eine grosse Verbreitung gewonnen hat.« Én tehát a legelső tekintélyek után más nyelvet sem vehettem, mint a kihalt szanszkritot, törzsalapúl, és a sokak által, különösen a francziáknál úgynevezett árja nyelvek alatt a hindu-európaikat értem. Némely német nyelvtudós, különösebben Schleicher Ágoston »Compendium der vergleichenden Grammatik« című munkájában egy indogerman önyelvet veszen föl, vagyis csinál a képzeletben, s ennek csak

Nem lesz érdek nélkül, sőt előadásom keretébe tartozónak egy futó pillantást vetni nyelvünk régibb és újabb állapotára. A vezérek vagy fejedelmek korából, nyelvökről fájdalom, nincs adatunk. De tetteik után következtethetünk nyelvök mióvtára is.

A nyelv a gondolat alkotó közege — mondja egy hírneves nyelvtudós, Humboldt Vilmos. — Nincs gondolat nyelv nélkül, amaz csak ebben nyilatkozik és nyilatkozhatik.

Honalkotó őseink gondolkozása módjára és így nyelvökre, tetteik vagy viselt dolgaik után vonva némi következtetést, nem tévedünk, ha nyelvök fejlettségét különösebben törvényhozási böles és magasztos működéseikből következtetjük, a mennyiben hitelt érdemlő hagyományokkal, sőt részben történeti adatokkal is bírunk ezekről.

egy kisarjadzása volna az írja nyelv, és ennek újabb származékai volnának aztán csak a hindu és az eráni nyelvek; noha más indogermánisták is bevallják a szanszkrit nyelv törzsjellemét. »Die Räthsel unserer Sprache und der mit uns stammverwandten Völker finden meist ihre Lösung in den alten plastischen Formen des Sanskrit.« Allgemeine deutsche Real-Encyclopaedie, Leipzig, 1868, 13. kötet. Ugyanezen munka 8-ik kötetében »Indogermanen« czikk alatt a nagy indo-german nyelvtörzs élő és kihalt tagjai 8 alosztályban v. családban csoportosítottak. Ezen alosztályok kettejét alkotja az ázsiai, hatát az európai csoport. Az ázsiai csoport, másképp írja csoport magában foglalja 1) a hindu nyelveket, melyeknek élén a szanszkrit áll, mely régibb alakjában (mint a védák nyelve) általán a legőszerűbb és azért a nyelvújvárlatra nézve legfontosabb nyelv az összes nyelvtörzsben; 2) az iráni v. eráni nyelvek, a fő nyelv után persa nyelveknek is hívván, melyeknek legrégebb tagjai a régi persa és régi baktriai vagy zendnyelv. Az európai csoporthoz tartoznak 1) a görög család az albanéziai mellékággal; 2) az itáliai nyelvek (die Italischen Sprachen), fő képviselőjük a latin mint az új román nyelvek anyja; 3) a halóféiben levő celtai nyelv; 4) a szláv nyelvek, melyek legrégebbje a törzsnyelvhez legközelebb álló egyházi szláv (das Kirchevslawische); 5) a litvai vagy lett, vagy balti család, melyhez a régi porosz is tartozott; végül 6) a german nyelvek. — Ezen csoportosításból megtetszik Bopp F. nyilatkozatának alaposága, mely szerint a hat csoportból egyedül a germantól vett elnevezést nem helyesülhetők tartja, mint főntebb. Már hogyan lehet a görögöt, latint stb. a german alá rendelni? De ezt intézzék el egymás között a külföldi nyelvtudósok.

Többek közt tudjuk a körülbelül egy pár századdal későbbben élt Névtelen Jegyző munkájából,* ki a VII. fejezetben az esztendő szerenti előbbi krónikákra hivatkozik (sicut in annalibus continetur cronicis), tudjuk, mondom, hogy a honfoglaláshoz készülve országos alapszerződést kötöttek a választott fejedelem és a törzsek fejei egymás között, melyet vérszerződésnek hívunk, mivel a keleti népek szokásánál fogva karjaikat megmetszve s folyó véröket egy edénybe elegyítve az alaptörvényt vérrel pecsételték meg. Ez alapszerződésben vagy törvényben a főhatalom egyetlen személyre s utódokként ivadécai közül szintén egyesekre ruháztatott akképen, hogy a fejedelem tanácsukkal éljen és se a választók halál büntetése alatt hűtlenséget el ne kövessenek, se a fejedelem átok alatt meg ne szeghesse a szerződést.

Ha a gondolkodásmódot és nyelvet egymással párhuzamba tesszük, mily magas fokon kellett állani nyelvünknek már ezer év előtt, a mondott államintézkedéseikből meggyőződhetünk. »E vérszerződés — mondja Szabó Károly — mely a magyarság leendő nemzeti életének legbiztosabb záloga volt, legfényesebb bizonyága a magyar nemzet akkori józan értelmességének, a törvényes rend tiszteletével párosult szabadságszeretetének, egy szóval erkölcsi miveltségének. Az őseinket vad vérszopóknak, meztelen barbár esordáknak rajzoló idegen tudósok gúnyjai és rágalmi ellenében, kik elfogultságból, tudatlanságból vagy nemzeti ellenszenvből nemzetünk becsémrlését tüzték földadatukká,**) minden magyar büszke önérzettel mutathat e természetes józan ész szülte alkotmányra a IX-dik században, mikor még Európának ma miveltebb és boldogabb nemzeti ehhez hasonló nemzeti egységgel és polgári alkotmánynyal nem dicsekedhettek.«

A törvényhozás egy másik ténye előjön szintén a Névtelen Jegyző munkája XI-ik fejezetében: »Árpád vezér és vitézei pedig a nyert diadal után innen megindulván az úgynevezett Körtvélytó mocsárhoz jövének és ott maradának a Gyümölcsény erdő mellett harmincznégy napig. És azon helyen a vezér és nemesei megállapíták az ország minden tör-

* Anonymi Belae Regis Notarii de Gestis Hungarorum Liber.

** Mint némelyek ma is.

vényeit és minden igazait, miképen szolgáljanak a vezérnek és előkelőinek, vagy mikép tegyenek törvényt minden elkövetett véték fölött.* — Hogyan tehetők volna mind ezt hatalmasan kifejlődött nyelv és bármily módon följegyzett írásjegyek nélkül? de a melyek kimondhatatlan nagy veszteségünkre a kereszténység iránti nagy buzgalom miatt, ennek fölvétele első századaiban semmivé tétettek.

Már a kereszténység fölvétele és a latin nyelvnek a kormányzásba lett behozatala utáni korból, de még közel a fejedelmi korhoz Corpusjurisunk nyújt adatot arra, hogy még ekkor is a hazai nyelv volt a törvényhozás nyelve. Kálmán király első törvénye bevezetésében világosan meg van érintve, hogy az latinra a nép nyelvéből tehát magyarból fordítottott. Áll ez a törvény 84 fejezetből, s a 57-ik tartalmazza ama híres cikket: »A boszorkányokról, melyek nincsenek, említés se legyen.« *) T. i. némely megelőző és következő fejezetekben a gonosztettek megbüntetéséről van szó, s ezek között az 57-ik a boszorkányságot nem létezőnek mondja, azért annak büntetéséről sem rendelkezik.

Körülbelül ezen korból — akár I-ső, akár II-ik Béla idejére tesszük a Névtelen Jegyzőt, — a személyneveken kívül, de a tisztán magyar helyneveket vagy ezek egyes részeit is ide értve, munkájában mintegy 40 magyar szó fordul elő, melyeket szintén az említette krónikákból vehetett által.

Néhány szót, mert belevág ezen előadásomba is, a hol t. i. némi hasonlítások jönnek elő, szabad legyen felhozni.

Áldomás (írva: *aldumas* és *aldamas*) törzse *ald-ani* ige, mely mandsu nyelven: *aldzi-mo* (Bálint G. kiejtése szerint, melyben a *mo* igenévi képző is, az egész írva: *algime*).

Szerencs (*Zerenche*), és szerelem (*zerelmu*) Szabó Károly szerint egy azon gyökről származik.

Támogatja e nézetet a mongol *sri* (prosperité, faveur, gráce), a szanszkrit *srie* (fortuna felicitas.) Miklosich a szerencse szót régi szláv szónak tartja. A régi szláv alatt a nyelv-

*) De strigis, quae non sunt, nulla mentio fiat. Striga vagy strix Fabri Theophrasta szerint am. mulier malefica.

vészek rendszerent a bolgárt értik, kik eredetileg altaji származásuak és csak későbbben keveredtek össze a szlávokkal.

Gyümölcs (Gemelsen név törzse, mint általában tartjuk) mongol és tatár nyelven: *dsimis*, oszmanli török nyelven: *dsemis*.

Szer névről (sceri, locus scerii) a helyet hol a föntebbi törvényt hozták, szer-nek nevezték. Szer mint sort, rendet jelentő szó uigur nyelven *szerge*, töröktül *szira*, persául *zara* v. *zere*, latinul *series*. Ide tartozik még a mandsu *dserdzi*, írva: *jergi* (sor, rend) és különösen kiemelendő a mongol *dzar* (ordre) és *dzerge* (ordre); amattól származik *dzarghu* (törvénytörés) és *dzarguesi* (bíró), mely Szent László 3-ik végzemenyében *sarchas*, (judex) a Corpusjuris némely régi kiadásai szerint *darchas*. A mongol *csi* képző sokszor megfelel a magyar -ász, -ész képzőnek, pl. *üker-csi* = ökrész, *khoni-csi* = julász; mely képző igeikhez illetőleg igenevekhez is járul pl. *gejkesi* v. *gejesi* am. fénylő, világoló, *tanikesi* (megismerő, a tatárban: *tanu*), *balta-barikesi* baltahordozó*). Tehát az ősz magyarban a *darghu* v. *dargh* törzs megmaradt ugyan, de a *csi* -ász-szal cseréltetett föl. Merjem-e kimondani, hogy a görög császári író *karchasz*-a is ide vág, t. i. a mongol *dz* hang valamilyen a latinban úgy a görögben is idegen levén, amaz *s*- és *d*-vel, emez *k*-val helyettesítette azt. Némelyek a görögből *kárkán*-t csináltak, mintegy kárbíró; de egy az: nincs nyoma annak, hogy a bíró szóra ősapánk kán szót használtak volna, más az: mind a kár, mind a kán szónak megfelelő szók feltaláltnak a mongol-mandsu nyelvben is, t. i. *koro* = kár és *khán* összehúzáva ebből: *khaghan* (mint *baghatur* összehúzáva: bátor) annyi mint fejedelem.

Szabadjon még két homályos értelmű szóra tenni észrevételt. Előjön t. i. a Névtelen Jegyzőnél *Dentu*, a *Dentumoger* összetételben: és *tulbou***). A *Den* szótagban legelőbb a *Don* folyamot vélik rejleni, mely latin nyelven *Thanais*, töröktül: *Tün*, kalymik nyelven: *Teñ*.

Ha a *tu* szótagot képzőnek vesszük, *tu*, *tü* a mongolban főnevekből száz meg száz melléknevet alkot, pl. *szakaltu*, *sza-*

*) Maga a *csi* képző is megvan *kicáncsi* magyar szóban, és rokon *si*-v, *csi*-vel *kapsi* v. *kapcsi* szóban.

**) Et fluvium super tulbou sedentes transnataverunt.

kálás, *erdemtü* érdemes, *bodatu*, személyi, *uszutu* vízi (aquatique), és vizü pl. *czüken uszutu* csekély vizü. Ezek szerint *Dentu* sem több sem kevesebb, mint *Dóni*, és *Dentumoger* am. dóni-magyar, s a magyar szó, mint tudjuk, régente országnak is vétetett, pl. a Carthausi névteleennél: Ki mikoron Magyarra jött volna, (azaz Magyarországra).

A másik homályos értelmű szó: *tulbon*. Szabó K. igen helyesen tömlőnek fordítja. Mongolul *tulum*, mandsu nyelven *tuluma* csakugyan tömlő. S épen a Névteleennél előjön még *Tulma* mint személynév, aki a Duna és Vág egybefolyásánál várat épített és *Kamar*-nak, vagy ha tetszik, *Komárom*-nak nevezte (castrum construxit et Camarum nuncupavit). *Kamar* a mongolban annyi, mint orr és fok (Nase, Vorsprung). Kell-e, lehet-e ennél természetesebb megfejtés? Az *om* végezet mint *paradics-om*, *Egyipt-om* szóknál is könnyen hozzáragadhatott. A Névtelen Jegyző a várat rendesen castrumnak fordítja, s Vullers persa szótárában is ezeket olvassuk: *bár* aula regia, *báru* arx, castellum, *bára* v. *bare* és *bári* moenia et munimentum castrum vel urbis. Némelyek azt tartják, hogy a magyarok a persákkal viszonyban nem állottak. Én az ellenkezőre nézve kitünő történetiróinkra, Horváth Mihályra és Szabó Károlyra hivatkozom.

A mi a magyar nyelv további fejlődését illeti:

A következő századok folyamán a kormányzásban, iskolákban, törvényhozásban — Erdély némi kivételével, — jobbadán a latin nyelv foglalt helyet. Ámde az irodalom, kezdetben inkább csak fordításokban, a Biblia és más vallásos iratok fordításaiban, majd később eredeti művekben is vette ápolás alá a hazai nyelvet, mind prózában, mind kötött beszédben; s egy Káldi György, Pázmány Péter, Molnár Albert, Zrínyi Miklós, Apáczai Cserei János és más jeles írók művei, továbbá a közéletben számos levelezések, melyek legjobban tüntetik elé a koronkénti népnyelvet, verses költemények s énekek szintén a közéletből stb. stb. megbecsülhetetlen kincsei a nyelvbuvárlatnak s tanúbizonyságai az erőteljes, velős és tösgökeres magyarságnak.

Azonban mindezekben hiányzott még valami, ami a magyar nyelv tökélyét emelendő vala.

És mi az, a mi hiányzott?

A szép izlés, másképp: a művészi elem.

Már a XVIII. század némely íróinál is, különösen mint Toldy Ferencz kitünteti, Faludy Ferencz és Mikes Kelemen-nél mutatkozik a nyelv aesthetikai kezelése.

Mindazáltal a nyelvszépités mindenekelőtt Kazinczy-nak a mesternek és iskolájának, Berzsenyinek, Kölcseinek, Szemerének sőt Szemeréknek, Kisfaludyaknak, Vörösmarty-nak, Bajzának s még némely más lángelméknek műve, mely egyesülve Révaynak leginkább régi nyelvmélekek nyomán megállapított nyelvtudományával, noha nem minden küzdelem nélkül, irányt adott a nyelv művészi kifejlődésének s elkészíté az utat, midőn arra legnagyobb szükség vala; úgy hogy nyelvünk ma már nemcsak nagyobb hajlékonysággal és hathatossággal, hanem a finom társalgásban is nagyobb fesztelenséggel s kecseselé, a szónoklatban s mindenekelőtt a költészetben nagyobb tömörséggel és bájjal, az iskolákban, tudományokban az elsajátítás nagyobb könnyűségével bír, mint bármikor s bárkinél a megelőző századokban. S bár nem lehet tagadni hogy kezdve az úttörőkön a mai napig hibás szók és szólások is esúztak be az irodalomba, de az írók többségének vagyis inkább javának nyelvérzéke mindig megtudta különböztetni a helyest a helytelentől és csak amaz emelkedett állandóságra, pl. *rény* sehogy sem tetszett, hanem később *erény* alakban az összes irodalomban elfogadtatott.

Épen midőn e sorokat írom, kerüle kezembe egyik hírlapunk s ennek mindjárt vezércikkében olvasom e következőket: »A küzdelem nem maradt sikertelenül. A nemzet túlnyomó nagy része Deák Ferenczhez csatlakozott, a hazafias clerus és a magyar szellemű főnemesség, a tudomány az irodalom, a művészet, a tanári és birói kar, kevés kivétellel, a birtokos és művelt osztályok túlnyomó többsége őt támogatja szavazatával.«

Ezen 34 szóból álló mondatban 12 szó annyira új, hogy Molnár Albertnek e század elején megjelent új kiadásában is ezek közül egyetlen egy sem fordul elő, Kresznericsben is csak kettő, és ez is csak Sándor István után, a ki már az új korba tartozik.

Kísértsük meg tehát a fentebbi mondatban az új szókat a még csak kevésvel ezelőtt is divatos régiebb szókkal cserélni föl.

»A küzködés nem maradt sikertelenül. A nemzet überwiegend (v. praeponderans) nagy része Deák Ferenczhez csatolta magát; a patrioticus clerus és a magyar lélekkel bíró aristocratia, a tudomány, a litteratura, a szép mesterség, a professori és birói kar kevés kivétellel, a birtokos és mivelt közép classisok praeponderans majoritása őt támogatta voksával.«

Mielőtt czéломhoz közelebb lépnék, szabadjon épen a nyelvfejlődés közben fölmerült némely történetkéket elmondanom.

Ötvenedik éve, hogy elvégeztem az iskolában a jogot (akkori nyelven just), s ügyvédi (akkori ny. prokatori) pályára lépendő, Abaújmegye egyik alispánjánál (akkori ny. vicispánjánál) kezdém meg a joggyakornokságot (akkori ny. patvaristaságot). S ha a törvényszéki ülészakról (akkori ny. sedria, azaz sedes judiciaria), vagy a végrehajtásokról (akkori ny. executiók) vagy a birói szemlékről (akkori ny. oculata revisiók), vagy végre a majdan megnyílt 18^{25/27}-iki országgyűlés alatt főnökömmel (akkori ny. principalisommal) ennek jószágára vissza-visszatértünk, a szomszédban Kazinczy Ferenczet úgynevezte Széphalmon, különben köznyelven Bányácskán néha-néha meglátogattam. Ki is, főkép miután megtudta, hogy Szép Litteraturáját (most szép irodalomnak mondaná), már iskolás koromban olvastam volt, nagy szívességgel vala irántam s hogy társalgása reám nézve igen nagyon tanulságos lehet, kiki elképzeli.

Ily társalgás közben jött szóba például az akkor még egészen új *lég* szó; melyről én szerényen úgy nyilatkozám, hogy igen merész összevonásnak látszik.

Való — felele ő ha t. i. *levegő lég*-ből vonjuk össze azon szót, milyen összevonásra is különben elég példánk van a népnyelvben pl. alászolgája, tens úr, Isten ucsese; azon egy szóban: kegyelmed, kelmed, kemed, kemd, kend, ked; ámde az inkább a *levegő* szónak *leveg* törzséből származott. Talán — úgy mond — olvasta Uram Öcsém Révaynak a régi

halotti beszédről irt munkáját, azon halotti beszédben még *teremteve, feledve* szók állanak a mai *teremté, feledé* helyett, tehát midőn ama szóban a nyelvszokás az *eve* szórészt *é-re* vonta össze, úgy valának ama betűk *l-eve-g* szóban is összevonhatók. S az ígétörzsök a magyarban gyakran főnév is pl. nyom, les, zavar.

Ugyan ez időben közlé velem olvasás végett saját gyönyörű kéziratában — mert ő reá nem illett a »docti male pingunt« kifejezés — az Erdélyi Leveleket is.

Mennyire kedvelője vala a szépnek Kazinczy, onnét is kitészik, hogy midőn az 18^{25/27}-iki országgyűlés után visszatértemkor meglátogattam, Bajzáról nem azt kérdezé, hogy mily szorgalmatos, vagy hogy mivel foglalkodik, hanem hogy igaz-e, hogy szép ifjú.

A harminczas években gr. Teleky József akkori állásomnál fogva kegyes fogadtatásban többször részeltetvén, egy társas összejövétel alkalmával akkép nyilatkozték, hogy nem helyesíthető, ha a már meglevő szók helyett is újak alkottatnak, például mi szükség lehet *ünnepe* mellett *ünnepeley*-re. Én bátorkodám megjegyezni, hogy a kettő között írónk, úgy látszik, különbséget tesznek t. i. *ünnepe* = dies festus, *ünnepeley* = festivitas vagy talán helyesebben, solennitas; innen — jogtudóshoz szólva — megérintém, sollenne testamentum lesz *ünnepeleyes* testamentom (ma *ünnepeleyes* végrendelet). S gr. Teleky ily megkülönböztetés mellett elfogadhatónak találta a mondott szót, s így is állapította azt meg az írói szokás.

A negyvenes években gr. Széchenyi István néhányunkat magához hivatott u. m. Szemere Pált, Bugáth Pált, Szilassy Jánost és engem, s közlött velünk néhány idegen szót, ha lehetőknek találnók, magyarítás végett, melyeket egy készülő munkájában szeretne használni. A többi közt fölemlítette a német *klug* szót a mennyiben ez a latin *prudens* vagyis inkább *prudens et circumspectus* szónak felel meg, melyre kiadandó munkájában igen nagy sulyt fektet.

Valaki közölünk az *okosravasz* szót ajánlotta.

Isten mentsen — válaszolá, — hogyan köthetném e szót a magyar ember szívére! aztán az egész polgári rendet,

melyet szorgalmaért becsülök s melynek prudens et circumspectus diplomatai czime, magam ellen zuditanám.

Egy másik a *politicus* szót hozta fel.

Ebből meg politikus csizmadia lenne.

Én némi aggodalommal, — mert egy részt, Széchenyi nem vala épen általában ellensége a réginek, de mégis nem igen szereté hallani, ha valaki a régít dicsérte előtte, más részt ha a javaslatba hozandó szónak etymonját kérdi vala tőlem, ugyancsak megakadtam volna — megemlitem e régi szót: *ildomos*, mely eljön pl. a Müncheni vagy Jászay codexben: »És legyetek ildomosok (prudentes) mint kőgyök.«

Pompás! — felkiálta gr. Széchenyi — a magyar ember ne csak okos legyen, hanem ildomos is. — És mindnyájan tudjuk, mily nagy szerep jutott e szónak egy következő munkájában s értette az egész haza.

Ma e szóról nyelvészetileg talán többet mondhatok.

A mongolban *ilghom* Schmidt szerént geschicht, gewandt, Kowalewzski szerént adroit, fin, ingénieux, penetrant, sagace. S talán nem hibázunk, ha viszonyba hozzuk a török-tatár *bil-mek* (= tudni) szóval, melytől származik *bilidsi* = tudó, böles, *bilgü* = connaissance, science, *bildik* v. *bildük* = connaissance, savoir, *bilik* = das Wissen, Einsehen.

És ha az *ilghom* mongol szót magából ezen nyelvből akarjuk származtatni, ott van *ilgha*, mely annyi mint megkülönböztetés, és egyszersmind igetörzs is lévén, annyimint megkülönböztetni. S ha áll az, a mit Adelung mond a német gescheidt szóról, hogy ez scheiden, unterscheiden szótól származott, akkor nem hibázhatunk, ha az *ilghom* szót is az *ilgha* szóból fejtjük meg, értvén amazt arról, a ki a dolgokat megkülönböztetni tudja. Ugyanattól származik *ilghakbesi* is annyi mint megkülönböztető; vizsgáló; törvényszéki elmök. A *d* és *g* fölcserélésére nézve elég legyen a régi halotti beszédre hivatkoznom, melyben *de* így van írva *ge*, és hogy ezt még is amazzal összecygeztethessük, *gye*-nek olvassuk.

De hogy a kétségnek még árnyékát is elhárítsam: a mandsu nyelvben, mely a mongollal igen közel rokonság-

ban áll, ott van *ildamu* annyi mint gescheidt, geistreich.*) Az *u* a mandsuban csak kihangzás, minthogy itt a szó mássalhangzón, kivévén az *n*-et nem végződhetik. Lebet-e többé kétkedni a magyar *ildom* és mandsu *ildam(u)* azonosságán? — Telát a mandsuból vettük? — Azt én nem tudom. De annyit tudok hogy nyelvünkben száz meg száz rokon szót vagyok képes a mongol és mandsu nyelvekből felmutatni. A Névtelen Jegyzőben olvasható honi, de nem keresztény személyneveket — merem állítani — Ugektől Gejzáig nagy részben ezen nyelvekből fogjuk megfejthetni, mint föntebb Dentu s Tulma szóknál is sejdíthettük.

Legközelebb a nyelvtudományi osztály egy értekezletben a közlekedési ministerium küldötte Vasúti Szótár átvizsgálásával engem bizván meg, a kiküldött ministeri szakfőrfinak legelső szava volt nálam, hogy ha a *raktár* szót az Akadémia a *tárház* vagy *rakodó* szóval egynek veszi, a mint ez némely lapokban közöltetett, ez nálom mind a kezelésben, mind a könyvvitelben kimondhatatlan zavart és tömördek károkat okozhatna, mert nálok ezen szók mindenike más-mást jelent. Én biztosítom a kiküldött tisztviselő urat, hogy a mit én vagy bármely akadémiai tag bárhol is közlünk, az még nem az Akadémia szava. Én magam sem vagyok barátja a szók összezavarásainak; és saját tapasztalásomból is tudom, hogy pin-czékben számtalan raktár van Budapesten, melyeket akár tárházaknak, akár rakodóknak mondani nem lehet; s egy későbbi tanácskozás alkalmával az értekezletnek a mondott megkülönböztetések ellen nem is volt kifogása.

Ugyancsak a lapok útján némely szállodatulajdonosok arról értesülvén — mint nekem beszélék — hogy az ő szállodájok csak fogadó (Gasthaus) és ők csak fogadósok, ugy nyilatkoztak volna, hogy ő nekik bizon hóteljök van és se nem fogadó-jok (Gasthaus), se nem korcsmájok (Wirthaus); és ha

*) Az nem változtat a dolgon, hogy *ilghom* vagy *ildam* már magokban is melléknévek, mert a magyarban számos melléknév veszen föl a melléknévi képzőt pl. szabad szabados, úri úrias, futó futós, tudó tudós stb. néha a jelentés némi árnyéklatával is, mint tudjuk.

az Akadémia a maga házát, miként még is illeti, palotának szereti hívni és hívatni, ők sem állanak reá, hogy hételjök Wirths- vagy Gasthausnak nevezessék, valamint a társadalmi életben az excellentiás úr nem örömet hallja ha nagyságalkják s a nagyságos úr, ha tekintetes úrnak mondják. És ha az Akadémiának kifogása van a magyar *szálloda* nevezetre, jó, hát ők hételnek fogják írni. Én magam nem beszéltem ily szállodatulajdonossal, különben ezt is biztosítottam volna, hogy maga az Akadémia a kérdéses szó ellen nem nyilatkozott.

Egy tréfás barátom nem régiben e következő történetkét beszélette el.

Fözönök — úgymond — egy nőszemélyt fogadtam fel. Megnézvén szolgálati könyvecskáját, ebben ő szakácsnének vala írva. Tehát a férje is szakács? kérdém. — Kérem alásan, nincs nekem férjem — No hát maga asszony vagy leány? — Elpirult, de nem felelt. — Vagy talán leányasszony? — Erre elmosolyodott, de megint nem felelt. — No lássa lelkem, én be szoktam írni a magam könyvébe eselédeim nevét és foglalatosságát. Szakácsnak nem írhatom, az természetes. Szakácsnének sem, mert hát azt mondja hogy nem házas. Szakácsasszonynak vagy szakácsleánynak vagy leányasszonynak írnam, de ezekre nem felelt. Szakácsnőnek szeretném írni, de így a falun nem mondják. Maga lelkem bizonyosan nem hallotta, hogy az öreg bíró vagy kis bíró így hívta volna. Tehát csak hagyja itt a könyvecskáját, majd eligazodunk valahogyan. Eltávozott, de röktön beküldte a szobalányt s visszakérette a könyvecskáját, jelentve, ő nem áll be a szolgálatba, mert ő ily különös urat soha sem látott. Már most barátom — folytatá — kérlek adj tanácsot. A ti scrupulositástok miatt eselédet sem tudok fogadni. Mit gondolsz? Boldogult anyámtól gyakran hallottam: ez s ez dolgos, becsületes fejréseléd, talán jó volna így írni: szakács fejréseléd.

A nép is csinál vagy fogad el néha új szokat.

Sziutén nem rég történt velem e következő eset.

A-tejhordozó ember eselédeimmel beszélgetvén, hallám hogy mindig valami pórról beszél: a tejet a pórra tették, a macska a pórra feküdt stb.

A magamféle szótáríró embernek mindig résen a füle. Ekkor is hozzá mentem az érintett emberhez s kérdém: Földi! hát mi az a pór? — Hát azt se tudja az úr? Nohát a min főznek. — Aha! talán Sparherd (Spórherd)? — Úgy hívják a svábok (németek), de mi pórnak mondjuk. — Hiszen az magyarosan takaréktüzhely v. takaréktüzelő. — Uram, míg azt kimondja valaki, addig meg is éheznek. — De hívják rövidebben főző gépnek is. — Már mi csak pórnak hívjuk.

Nem tudom, talán kedve kerekedik valakinek e szót országossá tenni, hiszen egy egész gyarmat használja e szót, és csakugyan, én is hallottam másutt is számtalanszor a spórolni igét, s hogy a kettő egymással szoros viszonyban áll, bajosan fogja valaki tagadhatni.

Még csak egy történetkét.

Egy ízben a pesti országos törvényszék büntető osztályánál elnökösködtem. Az akkori büntető eljárás szerint szabály vala, hogy a vádlottat az illető elnök, ki a végtárgyalást vezetendő volt, még előbb négy szem közt bizalmasan hallgassa ki. Rablással vádoltatott egy szálás magyar legény s már más napra ki volt tűzve a tárgyalás. Felhívom a legényt, hogy nyilatkozzék előttem bizalmasan, hisz tanúk vannak, a kik ezt meg ezt látták. Aztán mi szükséges volt magának, mondám, birkát rabolni, mikor az iratokból látom, hogy szép farka birkája van? — Hát Uram mi tagadás benne, csak azt akartam megmutatni, hogy nem félek a zsandártól. — Talán a csendörtől. — Én nem tudom, hogyan hívják a másik nevét, de a kit én ismerem, avval akármikor megmérkőzöm. — Ő t. i. a csendör szó alatt, noha már 1849-ben küzlötték az akkori kormánylapok, tulajdon nevet értett. Ma is, úgy tudom, jobban ismeri a nép a zsandárt, mint a csendör nevet. Amazt, mint tudjuk, a német nyelv a francia *gens d'armes* kifejezésből kölcsönözte, s ebből vette át a magyar népnyelv.

Czélomhoz közelebb térve:

Az új szóknak akár alkotásában, akár megbíralásában mulhatlanul szükséges hogy tisztában legyünk azon elvekkkel, melyek ide vonatkozhatuak.

Némelyek azt mondják: Hiszen ott a nyelvtudomány, az megtanít bennünket azon elvekre.

Igen ám, ez sokra megtanít bennünket, csak hogy sokunknak más-más nyelvtudományunk van. Immár, melyik nyelvtudományt választjuk. Az enyimet-e, vagy azét a ki a magyar nyelvészetben akart kitenni magáért, még mielőtt a magyar szórendről csak fogalma is volt; vagy a ki a régi vitát az ikes igékről újra fölelevenítette; vagy a ki untalan azt harsogtatja fülünkbe: új szót ne csinálj; vagy a ki más tekintélyt el nem ösmér, mint az élő nényelvet; vagy kiét?

Az is igaz, hogy én már több ízben állítottam föl elveket a nyelvművelésről, melyek ide is vágnak és tudomra senki által meg nem czáfoltattak. És noha ezeket az írók nagy része, habár csak nyelvérzékük után követi, de a kik ellen leginkább irányoztattak amaz elvek, nem igen akarnak tudni azokról.

Mellözve jelenleg egyebeket, lássuk hogyan bővíthetjük nyelvünket új, vagy újnak nevezhető szókkal, hogy ezek az irodalomban is általánosakká válhassanak; minthogy ezen eljárást mind a köz élet, mind és főképen nyelvünknek szerencsésen állami nyelvvé emelkedtével a kormányzás, törvényhozás, közigazgatás, mind végre az iskolák, tudományok, művészetek most már parancsolólag is követelik tőlünk.

A kérdés 1-ször honnan, mily forrásokból vagy kútfőkből teremtsünk elé új, vagy újdonnat behozandó szókat? 2-ször mily törvények vagy alapszabályok vezéreljenek bennünket az eljárásban?

Tehát a két kérdés fő jelszavai: *honnan?* és *hogyan?*

Alig szükség talán megemlítenem hogy valamint apáink úgy mi is, míg jobbakra saját nyelvünkéből szert nem teszünk, megtartjuk az idegen nyelvekből átvett és átveendő szókat. Így például a karakter szó még a legújabb korban is széltiben divatozott, míg egy jó ötlet a jellem szót nem ajánlá helyette, mire azt az írók nyelvérzéke röktön el is fogadta. Így a törvénytudományban soká és sokan vesződtek a latin validus, invalidus, validitas, invalidare szókkal s némelyek használták a magyar erős, erősség, erőtlen vagy hathatós, hathatósság és más szókat, de az írók nagy részének nem

tetszett akár az erős akár a hathatós szerződés, végrendelet stb. bár különben és magukban helyes magyar kifejezések; hanem használták a latin szókat, míg az érvény, s ettől származtatva az érvényes, érvénytelen, érvényesíteni szók világot nem láttak, a midőn azonnal az életbe is átmentek, annyira, hogy mikép az Akadémia tudtával is van, egy hamis okmány koholója nem érezvén többé az érvény szó újdonságát, azt a hamis okmányban is használta; s azon okmányra alapított keresetétől a bíróságok az Akadémia szakvéleményének kikérése után a hamisítót csakugyan elütötték.

Sok idegen szó pedig nyelvünkben egészen meghonosodott és állandóan divik, pl. a *szappan* szót hihetőleg a görög-latinból vettük által, de eléjön az csekély hangeltérésekkel a hindu, arab, örmény, persa, török, mongol és más nyelvekben is. A *bélyeg* szót általában szlávnak tartják, Miklosich régi szlávnak mondja, de megéri, hogy törökül *bilki*, én pedig megérintem, hogy mongolul *belge*, honnan *belgeté* (belgetei) vagy *belgetü* annyi mint bélyeges. *Posztó* szó is ő szerénte régi szláv. De eléjön maga a gyök is némely altaji nyelvekben pl. a mandsuban *boszo* (Gewebe, Leinwand), a mongolban *büsz* vagy *busz*, a török-tatárban *besz*, *bösz*, melyek egyike vagy másika a *vászon* szó gyökét is alkotja. Van száz meg száz szó nyelvünkben, melyek némelyikéről kimutatható, de másokról kétség támadhat, hogy honnan vétettek nyelvünkbe. S ám vétessenek ezután is, míg a magyarban alkalmasbakat nem tudunk, vagy nem találunk.

Ezt csak mellékesen érintém, mert nem célom idegen nyelvekből vett vagy kölcsönzött szókról értekezni.

A források, honnan új szókat meríthetünk, vagy alkothatunk, e következők lehetnek:

1) A *tájnylev* vagyis tájszólások.

Így vált általánossá több szó, pl. *gócz* (focus) mely a székelyeknél annyi mint kuczkó, *gócz* alja = kemence alja. Ilyen szó *gar* (nagy garral jár); *tincs* (egy csomócska haj, kender, czérna, fonál); leginkább pedig a növénytanban lettek a népies fajnevekből nemi nevek, pl. *szádok*- vagy *szódokfa* (tilia), tájnyleven csak hársfát jelentett, s ez aztán növénytani nyelven *hárs-szódok* (tilia europaea) lön. Így lett a

*nyárf*a nemi név (populus), melynek fajai a *fejér*, *szőke*, *fekete*, *rezgő*, *jegenye nyárf*a, melyek általán a vizenyős helyeket szeretik. A mandsuban *nyari* (írva: nyari) azt teszi: vizenyős v. nedves hely (feuchter Ort). Innen érthetjük a magyar nyárf szó eredeti jelentését. A *geszt* szót elfogadtuk a növénytanban a fa azon kemény részének elnevezésére, mely latinul lignumnak hivatik, az Ormánságban divatos azon kifejezéstől: *gesztes dió*, azaz fás dió. A *burnót* szót is az Ormánságból vettük át az általános nyelvbe; de ez alkalmasint a törökből került az Ormánságba is. Vámbéry szerint *burn* *otí* annyi mint orr-fü.

Ámde alig kell mondanom, hogy a tájszók tetemes része alig használható, pl. ki írta ma komoly műben ugorgyánt vagy bábabukrát szivárvány helyett? Ki mondana, ha csak nem tréfából, fölöstökömöt a reggeli, és fölöstökömözni, reggelizni helyett?

2-ik forrás vagy kútfő a *régi nyelv*, mely a régi nyelvémlékekben, levelekben stb. található, és némely része, mint az *ildom* szóról láttuk föntebb, újra fölleveníthető. De itt is tömérdek van, a mi mai nyelvérzékünkkel össze nem fér, pl. törlejt, törlejtő (statuarius), verstörlejtő (= versszerző), beszédtörlejtő (szónok, rhetor); elrüttetés vagy elrítettetés (ex-tasis v. ekstasis).

3-ik forrás a *szóelemzés* (etymologia). Ez úton számos gyököt és törzset, melyek előbb önállóan nem divatoztak, egyszerűen vagy csekély módosítással életbe léptettünk, pl. *üd*, *remény*, *vag*, *béke*, *rom*, *gyök*, *törzs*, *árny*, *gyönyör*, *úhaj*, *bók*, stb. Ide tartoznak az ilyesek is: *segély*, *tökély* (a tatár nyelvben *tüken* = ganz volleadet, a mongolban *tegüsz* = vollkommen, *tegülder* = in vollem Masse), *szemle*, *számla* és más számtalanok. Így használja a székely népnyelv a *pill* gyököt önállóan is, pl. *egy pillba* = egy pillanatba, *egy pillra* vagy *pirra* = egy pillanatra. De ezen módot minden gyökre alkalmazni kinek jutna eszébe?

4-ik és leggazdagabb forrás az *analogia* — hasonneműség, v. hasonyszerűség, v. szóhasonlat.

Itt legelsőben egy igen lényeges körülményre figyelemzettem társaimat.

A rag mint nyelvtani elem, és képző mint szótári elem közt végtelen nagy a különbség.

A nyelvtani szókat kiki maga alkotja, a nyelvet akár csak tanulásból bírja, akár mint született magyar azt gyermeksege óta beszéli. *Fej* szótól származnak nyelvtani ragok segélyével: *fejnek*, *fejet*, *fejből*, *fejek*, *fejeknek*, *fejeket*, *fejek-től*, *fejem*, *fejed*, *feje* stb. melyeket szótárba fölvenni rendszerint nem szoktak, nem is lehet, mert milliómokra menne az ily szók száma, ezeket, némely szónál csekély eltéréssel, a nyelvtanból vagy gyakorlatból minden magyarul beszélő tudja, ezeket minden magyarul beszélőnek ismernie kell s magától alkotnia. Ellenben *fejel*, *fejés*, *fejés*, *fejedelem*, képzők segítségével alkotott szók, s e képzők egyike vagy másika egyik vagy másik szóhoz még járulhatnak, de nem valamenynyilhez. Például csak a test más részeire alkalmazva *nyakas*, *nyakaz* van, de nyakal, nyakadalom nincs; *kezel*, *kezes* van, de kezező, kezedelem nincs; *láb*, *láb* van, de lábáz, lábadalom nincs; *karol*, *karos* van, de karoz, karodalom nincs; *ujjas* van, de ujjal, ujjaz, ujjadalom nincs. Igéket véve például: *kér*-ből van *kérd*, *kérdel*, de *ír*-ből nincs *ird*, *írdal*. Ezer meg ezer szót összeírhatnánk ily módon. Még a legállandóbb képzők is, ha ugyan nem ragoknak tekintjük, pl. *-ó*, *-ő*, *-ás*, *-és* részesülői és igenévképzők, hol cselekvő, hol szenvedő értelmű szókat alkotnak, pl. *adó* a ki ad (Geber, gebend) és a mi adatik (Steuer).

Vegyük elő bár a leggyakoribb képzőket, pl. *-ság*; *-ség* képzőt, mely többféle beszédrészhez szokott járulni s mellékevekhez állandóan.

Hegység van, de dombság nincs; *rétség* van, de kaszá-lóság nincs; *erdőség*, *mezőség* van, de kertség, határság nincs.

Nem létezik képzővel alkotott, bár legrégibb szó, melyet analogia után csinált példával elemeiből ki nem forgathatnánk.

Ez és ilyen a példacsinálás mestersége.

Lássuk egyik legrégibb, már a Halotti Beszédben előforduló *kegyelem* szónak *-elem*, mely hangon *-alom*, (régiesen *-elm* pl. szerelm-, alm pl. hatalm) képzőjét, mely többféle beszédrészből több más régibb szót is alkot, pl. félelem, élelem, figye-

lem, siralom, tilalom, rágalom, unalom. Hasonló módon már több új szó is jött létre; pl. küzdelem, vélelem, érzelem, fogalom, mozgalom, vonzalom. De ha azon képzőknek akár valamennyi főnévhez, akár valamennyi igéhez, akár minden gyök-höz illesztésével akarnánk új szót csinálni, nem esnénk-e a legnagyobb ferdeségekbe? pl. áldalom, eselem, vérzelem, pöf-felem, szedelem, rezgelem, mondalom, rialom, hordalom, vágalom, lobalom.

Ez, mint fentebb nevezém, a példacsinálás mestersége. Ugyanez áll az összetett szókról is.

Ezen példacsinálás, mint az imént mondottakból mindenki meggyőződhetik, a legnagyobb képtelenség, a legropantabb tévedés. Ily példacsinálás hibájában leledzik legjelesebb nyelvészeink nagy része a Királyhágón túl és innen.

Analógia tekintetében kérdésbe vétetett a *raktár*, *rakpart* és több hasonló módon — igetörzsből és névből — összetett szók helyessége. Én épen a legkitünőbb tájnyelvből — a székelyből — három ily összetételt ismerek: *éleszt-mag*, *) *kák-virág* (kák-ni igétől, mely annyi mint tátni a száját) és *hül-ajtó*. Innen láthatjuk egyik, különben tekintélyes nyelvtudásunk és társunk tévedését, midőn annak bizonyításul, hogy a *rakpart* és *raktár* szók merőben ellenkeznek nyelvünk természetével, következő példákat csinál: *mostoknő*, *szapulkád*, *futbolond*, *szelellik*, *forgszél*, *irtháboró*, *metszkés*, *hal-föld*, *verfény*, *fözkanál*, *ivpohár* v. *iszpohár*. Fejből csinált ily példák, mint láttuk, szelíden szólva, semmit sem bizonyítanak.

A fentebbieket elmondván:

Több forrást, honnan új szót teremthetnénk vagy hozhatnánk elé, nem tudok. Ezek tehát a tájnyelv, régi nyelv, szófejtés és szóhasonlat.

De a mondottakból azt is észrevehetők, hogy sem a tájnyelv, sem a régi nyelv, sem a szófejtés, sem a szóhasonlat új szók életbeléptetésére vagy alkotására magukban biztos támpontot nem nyújtanak, mert nem minden esetben használhatók; s miért nem használhatók, magukból a nevezett forrásokból nem tudhatjuk.

*) nem: éleszmag, l. Tájszótár.

A másik kérdés tehát az, *hogyan* igazodunk el mind ezekben? vagyis vannak-e valamely alapszabályok, törvények, melyek útmutatásul szolgálhatnak új szók életbeléptetésénél vagy alkotásánál.

Vannak igenis; és ezek

1) A *szabatosság*, vagy ha jobban tetszik, *érthetőség*, hogy t. i. minden újonnan megállapítandó vagy alkotandó szónak világos, határozott értelme legyen. E nélkül nem tudhatnók, mit akar a beszélő vagy író kifejezni. Példák:

A régieknél a *marha* szónak általánosabb jelentése volt, mint ma t. i. bármely vagyont és dolgot jelentett. Verböczy Hármas könyvének régi magyar fordításában gyakran eljőn: *ingó* és *ingatlan marhák* (res mobiles et immobiles), és e szót sem itt sem más régieknél a barom (pecus) jelentésében nem igen találjuk. Pesti Gábornál is mindjárt az I-ső mesében olvassuk: »Egy kakas midőn a szemeten szedegetne, találta egy drága kevet (követ) és monda: Minek talállok én ilyen fenes marhát?« — Használhatnók-e ezt ma ily jelentéssel, kivált szakmunkában?

Teljes lehetetlenség.

Így használtatik a régieknél *által* helyett *miatt* v. *miá*, *miált*, *ügy* helyett *tat* v. *tot*, melyeket nehéz volna ma divatba hozni.

Így különböztetjük meg a népnyelven összezavarodott kül- és belsejvedőket, pl. adatik és adódik, záratik és záródik, gyözetik és gyöződik; a többes számú és személyragozott neveket pl. lelkek és lelkök, könyvek és könyvük stb. stb.

Így teszünk különbséget *grófné* (gróf neje), *báróné*, *hercegné*, *királyné*, és ezek közt: *grófnő* (v. ha tetszik *grófhölgy*), *bárónő*, *hercegnő*, *királynő*; így jött divatba alsóbb rangúaknál is a szakácsnő, varrónő, nevelőnő. A régieknél eljőn *némberi* v. *némber* = nőember, tehát a nő előre tétetett; és nekem nem volna észrevételem, ha a nő a fentebbiekben is előretétetnék. De a köz szokás jobban kedveli a fentebbi alakulásokat. Én hajlandó volnék még nagyobb megkülönböztetés végett a nő szót külön is írni; gróf nő, báró nő stb.

Ezen alakulásoknál egy rokon nyelvi nevezetes hasonlatosságra figyelmeztetem társaimat. A mongolban is a nőt

és nöstényt is jelentő egyik szó *eme*, mely néha pl. személyeknél szintén utól áll pl. *nőkör eme* (különírva) annyi mint társ nő, *dzarokhu eme* = szolgáló nő; *khugircsi eme* lantos nő. De elül is tétetik kivált állatoknál, pl. *eme takja*, Erdősynél: *eme tyúk*. (Pázmánynál is találjuk ezt: *eme* állat, a mai nöstény állat helyett). Egy másik szó, mely a mongolban nösze mélyt jelent *ekēnēr*, ebből *ekē* = anya, (Mutter), mely megfelel hangokban is a magyar *ük* szónak; a *ner* végzetet Schmidt többesi ragnak tartja, szerény véleményem szerint *ner* v. *ner* szintén önálló szó, melynek jelentése: név; elég az hozzá, hogy *ekener* akár mint ragozott, akár mint összetett szó azt teszi: die Frau, das Weib, Frauenzimmer, és ha összetétetik *khān* szóval, mely annyi mint ember, akkor *ekener khūn**) szó szerint annyi mint nő-ember, azaz a régi némbéri.

A feleségre nézve úgy értesültem, hogy *khatun* (grand dame; epouse, körülbelül annyi mint a Molnár Albert szótárában eléjvő úrné, domina) leginkább főszemélyeknél használatik, pl. *khāné khatun* = khānnak úrneje, azaz felesége.

2-ik törvény a szóalkotásban a *jó-* vagy *széphanzás*, mert csak ez által lehet nyelvünk művészi, pl. *előülő* helyett az elnök szót, *titoknok* helyett a titkár szót bizonyosan a jó hangzás is ajánlá.

3-ik törvény a *rövidség*, mely a mondatot tömötte teszi, de a jóhangzást is előmozdítja. Így lettek ezekből: *foglaltoskodik, egyesület, tökéletesség, uralkodik, hízelkedik, kételkedés, ezek: foglalkodik, egylet* (a Müncheneri codexben eléjvő császárlat), *tökély, uralg, hízelg, kétely*.

Így lettek a szófejtés alapján számos gyökből önálló és új szók, mint föntebb láttuk.

Felhozhatjuk itt a *-da, -de* mint helynévképzőt, mert bizonyosan kívánatosabbak a nyelvben, ha a nyelvérték elfogadja, — a mint el is fogadta, — a *tanoda, növelde, iroda* szók, mint tanító intézet, képző intézet, író szoba v. terem stb.

A ferdeségek, igenis, megrovandók. De az sem árt, ha egy forgalomra néha több kifejezés áll rendelkezésünkre.

*) Bálint Gábor tanulmányai után.

Mint hogy azonban ama képző jogosultságát némelyek, úgy látszik, kétségbe vonták, némely megjegyzést kívánok tenni.

Mindnyájan tudjuk, hogy a *d* képző igen nagy számban alkot helyneveket, leginkább önhangzó nélkül, de önhangzóval is pl. Erdőd, Mogyoród, Álmosd, Jánosd, Endréd és több igen sok; önhangzóval: *Ivánda, Istvándi, Almásdi* stb. Ha a rokon nyelveket vizsgáljuk a török-tatárban a *-da, -de* helyragként szerepel. A madsu nyelvben is a *-de* ilyen helyrag. Azonban itt eléjön *da* mint önálló főnév. És jelentései: tő v. törzs v. gyök (Wurzel), eredet (Ursprung), alaphely v. fundamentum (Grund), példány, eredeti kép (Urbild, Original); hegy töve (Fusz eines Berges); személyekre viszonyítva: főszemély, családfő; melléknévilleg: ő v. eredeti; határozóként tova stb. Ha e madsu szót vesszük tekintetbe, lehet-e jellemzőbb szóalkat, mint *tanoda* = a tan vagyis tanítás és tanulás alaphelye, fundamentuma, növelde = a növelés alaphelye v. fundamentuma, szálloda = a beleszállás tő- vagy törzshelye.

4-ik törvény a melyre én igen sokat helyezek a *helyes nyelvérték*. Számos új szó keletkezett, melyekről alig tudnánk számot adni, mégis mindenki ajkán forognak. Csak néhány példát hozok fel.

Az *organum, organismus* szókra sok ideig nem volt alkalmas magyar szó. Némelyek életmű, léteg, léteget szókkal próbálgatták magyarítani.

Később szerme majd ismét szerm jelenik meg. Ezek sem egészen tetszettek. Egyszerre csak valaki *szere* szót használ, ebből *szervez, szervezés, szervezet* fejlődik ki, s ma már ezek mindenki ajkán forognak. Szerből származott s általán elfogadtatott, noha meglehetősen homályos *-ep* képzővel, *szerep* is; ebből ismét *szerepel* stb. Hasonló új szók, a mennyiben vagy a törzs vagy a rag, vagy mindkettő homályos jelentésű, *igény, kétely, állam, eszme, páholy, minta, szende, részlet* stb. Hát a *delej* (Magnet) mily merész alkotás! t. i. dél-éjszak, azaz delet és éjszakot mutató eszköz. — S nemde, származékai-val együtt is: *delejes* stb. jelesb írónk általán használják.

A nyelvértékre nézve egy jeles cikket mutattam be egyszer Heyse K. W. L. kitünő német nyelvtudós »System der Sprachwissenschaft« című munkájából, a ki különösen kiemeli

e munkában a jeles írókat, költőket és szónókokat, mint a kik leginkább hivatják valamely nyelvet mind általában, mind-művészileg fejleszteni. *)

Lehetnek sőt vannak és még ezután is fognak keletkezni oly ujitások, melyek megrovást érdemlenek és érdemlendenek, hanem csak azt jegyzem meg, hogy a mit az újonnan alkotott vagy létesített szókból kitünő költőink, szónókaik, íróink nyelvérzéke, egy Vörösmarty, egy Arany János, Deák Ferencz, báró Eötvös József, Szalay László, Csengery Antal, Horváth Mihály s több jelesek nyelvérzéke elfogadott, azt egyedül *csak tanulmányozni* lehet. Ez vala mindenha nézetem, e mellett maradok ezután is. És tapasztaljuk, hogy az irodalmat a nyelvújítás kezdetétől folytonosan, a mondolatok és nyelvríttyek daczára, a jelesbek nyelvérzéke vezérelte az új szók helyes megválasztásában és használatában s az fogja ezután is vezérelni.

Röviden egybehúzza a mondottakat: *Új szók létrehozásában forrásaink a népnyelv, régi nyelv, szífejtés és szóhasogat,*

*) Lássuk e nevezetes hely egy két pontját az eredetiben (3. lap.) »Dieses Sprachgefühl aber, das natürlich in verschiedenen Individuen in verschiedenen Graden der Lebendigkeit und Feinheit vorhanden ist, ist und bleibt auch auf den höheren Stufen des Geistes- und Sprachlebens die lebendigste, schöpferischste, und, wie jede unreflectirte Naturkraft, im Allgemeinen eine unfehlbare, sicher leitende Naturkraft.« Tehát a nyelvérzék ez író szerint, a szellem és nyelvélet magasabb fokozatain is általában csatlakozhatlan, bizony vezérlő természeti erő. Továbbá: »Vorzugsweise aber werden diejenigen, welche durch eminente geistige Anlage und Höhe der Bildung vor Andern lebendige Vertreter des Volksgeistes, gleichsam Sprecher der Nation sind, zur Fortbildung der Sprache berufen und befähigt sein. Sie werden dies aber nur vermögen kraft des unmittelbar in ihnen wirkenden Sprachgeistes, also auf dem Standpunkte des Sprachgefühls. Grosse National-Schriftsteller, Dichter, Redner bilden die Sprache ohne directe Absicht durch ihre Werke weiter.« És ki mondja ezt? Egy kitünő német tudós, kinek ezen munkáját egy másik kitünő német tudós (Dr. H. Steinthal) amannak holta után a óta ki, vagyis érdemesnek tartotta arra, hogy a világgal közölje. »Durch die Veröffentlichung des vorliegenden Werkes — így szól a kiadó — wird, hoffe ich, nicht nur allen Sprachforschern von Fach, zu welcher Richtung sie sich auch bekennen mögen, sondern überhaupt Allen, die irgend ein Interesse an Sprachwissenschaft nehmen, ein nicht geringer Dienst erwiesen sein.«

s bármelyikből meríthetünk; de a megválasztásban törvényekül szolgáljanak a szabatosság, jóhangzás, rövid tömörség és nyelvérzék, még pedig akkép, hogy egy vagy másképen létesített új szó ezen törvények nemesak egyikének vagy másikának, hanem mind a négynek megfelelően, azaz mind szabatos, mind jóhangzásu, mind a nyelvalakok figyelemben tartása mellett lehetőleg rövid, mind végre a jobb írók nyelvérzékével egyező legyen.

Példákkal az egész nyelvből kötetet lehetne írnom ezekről, de korlátolt időm nem engedi. A ki a mondottakból meg nem győződik, azt az egész kötet sem fogná meggyőzni.

Befejezésül szabadjon egy lángeszű nyelvtudósra, a híres Müller Miksára hivatkoznom, *) nem azért mintha magamat vele a légtávolabbról is összehasonlítani merészelném, mint némelyek egy vagy más hivatkozásomnál már ilyest fogtak reám, hanem tekintélyül kívánom őt fölhívni, és mert szívemből szólt; és szeretném szintén szívére kötni minden magyar nyelvésznek, hogy a mely nyelvet a nemzet szelleme teremtett, s lángelmű fiait fejlesztettek és fejlesztenek, ahhoz csak szent érzellemmel járuljanak.

»Különös bájéret rejlik — így szól a nevezett tudós — a részletekig menő azon elemzésekben, melyeknél fogva minden nyelv, minden tájszólás, minden szó, minden nyelvtani alak csaknem mikroszópiailag kikutattatik... A nyelvnek is megvannak sajátos csodái, mely ezeket az állhatatos buvár vizsgáló tekintete előtt feltárja. Krónikák rejlenek felülete alatt, egész történetek minden egyes szóban. A nyelv szentelt talajnak nevezetik, mivel ő a gondolat csapadéka. Még nem vagyunk képesek megmondani, mi a nyelv. Lehet természet szüleménye, emberi mesterség műve, isten adománya. De bárhová helyezzük is, körében felülmulhatatlanul, semmivel össze nem hasonlíthatólag áll. Ha természet szüleménye, akkor ő annak legmagasb, legtökélyebb terméke;

*) Németül: Vorlesungen über die Wissenschaft der Sprache. Leipzig 1863.

s az őt egyedül az ember számára tartotta fõnn; ha emberi mesterség mûve, akkor ő képes az emberi mûvészt csaknem egyenlõ fokra állítani az isteni teremtõvel; ha isteni adomány, akkor Istennek legnagyobb ajándoka; mert ő általa szólt Isten az emberhez, ő általa szól az ember Istennel, tisztelve, imádva, szemlélve.«

AZ ÚJ

MAGYAR ORTHOLOGIA

ELÕADTA

A M. TUDOM. AKADEMIA I. OSZTÁLYÁBAN

MARTIUS 15-KÉN 1875.

TOLDY FERENCZ,

R. TAG.

BUDAPEST, 1875.

A M. TUD. AKADEMIA RÖSVYRIADÓ HIVATALÁBAN.

(Akad. utca, akad. bérház.)